

Новий погляд на проблему

О. Л. Олійник (Запоріжжя)

Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі

Автор робить спробу довести, що, ліквідуючи Запорозьку Січ, царський уряд керувався не так соціально-класовими чи стратегічними, як економічними та політичними міркуваннями.

Без перебільшення 1775 рік був одним з найсумніших в усій багатостраждальній історії нашої рідної землі. Адже саме того року, 6 червня, генерал-поручик Текелій доповідав у Петербург, що Січ зайнята російськими військами. А 3 серпня вийшов царський маніфест про її скасування «...со истреблением на будущее и самого названия запорожских казаков»¹. Після цього український народ втратив ту силу, яка протягом майже трьох століть захищала його і дала змогу вижити в тогочасному хижацькому оточенні. Що ж спричинило таке рішення, чим же завинили хоробрі запорожці перед російським урядом?

Добре відоме й авторитетне видання — словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона повідомляє, що «Запорожжя було необхідне до того часу, доки небезпеку являло для Росії Кримське ханство. Після повного розгрому останнього у війну 1769—1774 рр. цієї необхідності більше не існувало»². Так вважав ще А. Скальковський, який писав: «...Це військо не було вже потрібне; перемоги Рум'янцева ослабили Порту, упокорили назавжди Крим, зробили ногайців російськими підданими»³.

Війна 1769—1774 рр., справді, знесила Порту, але не настільки, щоб вона відмовилася від Криму, де в 1783 р. спалахнуло повстання татарських феодалів. У зв'язку з цим 1 червня 1783 р. Потьомкін змушений був підписати прокламацію про те, що Антону Головатому — колишньому запорозькому старшині, доручається набрати тисячу охочих з колишніх запорожців для приборкання повстанців.

Ще не встигло підсохнути чорнило підписів під Кючук-Кайнарджійською угодою, як було вже ясно, що чергової війни з Портою Росії не уникнути, а достатньої військової сили на театрі майбутніх воєнних дій Росія не мала.

Вже в 1779 р., тобто через чотири роки після ліквідації Січі, Катерина II видає маніфест, що дарував «...всемилолюбивейшее прощение всем отлучившимся из Отечества... равным образом принадлежавших к бывшему Запорожскому войску. Велено принимать их со всею кротостию и снисхождением, не допуская никого делать им притеснения»⁴.

Вищезгадане повстання в Криму ще раз підтвердило гостру необхідність відродження козацького війська. Напередодні війни 1787 р. з Туреччиною російський уряд розпочав широку кампанію по вербуванню колишніх запорожців у спеціальні військові підрозділи. Так, поспіхом формується Катеринославський козацький корпус, з якого колишні запорожці залучаються до особистої охорони князя Потьомкіна. Там їм надавалися різні пільги і досить високе жалування — 25 крб. на рік, а також особлива форма⁵. А 22 січня 1788 р. повідомлялося

¹ Полное собрание законов Российской империи.— Т. 20.— С. 190—191 (далі — ПСЗ).

² Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь.— СПб., 1884.— Т. 12.— С. 279.

³ Скальковский А. История Новой Сечи.— Одесса, 1841.— С. 340.

⁴ Арх. Кримської автономної респ., ф. 535, оп. 1, спр. 3033, арк. 145.

⁵ Там же, спр. 2467, арк. 9.

про створення «Війська вірних козаків» на чолі з отаманом — підполковником Сидором Білим. Це військо брало активну участь у бойових діях на узбережжі Чорного моря під командуванням О. В. Суворова. Перейменоване за виявлені мужність і самовідданість на «Чорноморське козацьке військо» воно проіснувало під цією назвою до 1860 р., коли було реорганізоване в «Кубанське козацьке військо», і ще не раз вкривало себе лаврами слави.

Твердження російських дореволюційних істориків про те, що Січ втратила своє військово-стратегічне значення у боротьбі з Кримом і Туреччиною, було некритично сприйняте й радянськими дослідниками. Зокрема, В. А. Голобуцький вважає, що після укладення Кючук-Кайнарджійського миру Запорозька Січ втратила своє значення форпосту по відношенню до Криму⁶. З ним згодна й О. І. Дружиніна⁷. Це неправильне, на нашу думку, твердження з'явилось також на сторінках ряду енциклопедичних видань та різного роду підручників з історії УРСР.

Внаслідок російсько-турецької війни 1768—1774 рр. кордони Російської імперії, безумовно, змінилися, але землі Війська Запорозького опинилися не в тилу, як це чомусь вважається й досі, а на самісінькому прикордонні⁸. Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до карти, де визначені зміни кордонів⁹, та до тексту самої мирної угоди, де Крим і «...земля між річками Бердою, Конкою та Дніпром... Бугом і Дністром по старому за пишню Портою залишається»¹⁰.

Радянські історики більше уваги приділяли соціально-класовим аспектам скасування цього війська і насамперед наголошували на тому, що «основною причиною ліквідації Запорізької Січі були міркування класового характеру»¹¹. От тільки чи не перебільшувалося значення цього фактору?

Справді, загони запорожців брали участь у селянській війні Пугачова і, особливо, в гайдамацькому русі. Завжди в південних козацьких областях, в тому числі на Запорозжжі, знаходив притулок пригноблений люд з центральних губерній. Але з боку Запорозжжя загрози для московського уряду ніколи не існувало, а йшла вона завжди з Дону, починаючи від Івана Болотникова і кінчаючи Пугачовим. І тому не зовсім зрозуміло, чому ж після придушення повстання Пугачова Донське військо зазнало лише докорінної реорганізації, а Військо Запорозьке було ліквідоване?

Звісно, що уряд непокоїло загострення класової боротьби на Запорозжжі, але повстання на Січі 1768 р. і заколот у курінях в 1770 р. були спрямовані передусім проти власної старшини і більш заможної частини козацтва. Йшов звичайний процес розшарування суспільства, внаслідок чого складалися нові відносини, які безпосередньо не загрожували царському уряду.

Отже, як військово-стратегічні, так і соціально-класові міркування щодо причин ліквідації Запорозького козацтва важко визнати більш-менш переконливими. Тому, щоб відповісти на поставлене запитання, звернімося безпосередньо до тексту самого маніфесту про скасування Січі. На жаль, цьому досить цікавому документу досі не приділялося належної уваги. Тим часом було б особливо доцільним більш детально проаналізувати звинувачувальну частину маніфесту, де в шести артикулах перелічуються так звані «злочини» запорожців.

⁶ Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво.— Київ, 1957.— С. 421.

⁷ Дружиніна Е. И. Северное Причерноморье 1775—1800 гг.— М., 1959.— С. 53.

⁸ Мицик Ю. А. Запорізька Січ.— Дн-ськ, 1989.— С. 61.

⁹ История Украинской ССР.— Київ, 1983.— Т. 3.— С. 584.

¹⁰ Дружиніна Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир.— М., 1955.— С. 351.

¹¹ Історія Української РСР.— К., 1979.— Т. 2.— С. 495.

У першому артикулі йдеться про те, що, «... присвоая и требуя себе, как будто достояния их собственности, не только всех тех земель, которые нами (царським урядом. — О. О.) чрез последнюю войну от Порты Оттоманской приобретены, но даже и занятых селениями Новороссийской губернии, предьявляя, будто им и те и другие издревле принадлежали...»¹².

З ним перегукується четвертий артикул, в якому знаходимо ті ж звинувачення в захваті «... зимовниками своїми... земли между Днепром и Бугом», в «присвоении и подчинении себе новопоселяемых там жителей...». Аналогічні твердження містяться і в другому артикулі: «...дерзнули они заводить и строить на них (на землях. — О. О.) самовластно собственные свои зимовники, а сверх того уводитъ поселенных там жителей, кои от притеснения казаков... принуждены были переходить к ним и подчиняться их самовластию»¹³. У третьому, найкоротшому артикулі викладено найбільш традиційне звинувачення тих часів — «в грабеже и разорениях».

Немає потреби виправдовувати запорожців. Цілком природну протидію зазіханням московського уряду на землю, рясно политу козацькою кров'ю, у маніфесті намагаються видавати за «дерзость». Що ж до «притеснений», то саме вони й штовхали поселенців тисячами втікати від деспотизму царату на вільні козацькі землі.

Заключні, 5-й і 6-й артикули маніфесту становлять для нас найбільший інтерес, оскільки саме вони розкривають головну причину ліквідації Запорозького козацтва.

П'ятий артикул виступає як передумова останнього. В ньому вже прямо говориться, що запорожці, незважаючи на невдоволеність уряду Росії та його заборону, приймали «... не одних уже прямо в козаки вступающих беглецов, но и людей женатых и семейных... для того только, чтоб себе подчинить и завести у себя собственное хлебопашество, в чем довольно уже и преуспели: ибо поселяи в земледелии упражняющихся находится ныне в местах бывшего Запорозького владения до пятидесяти тысяч душ»¹⁴.

В останньому артикулі ця думка продовжується: «Заводя собственное хлебопашество, расторгали они тем самое основание зависимости их от престола нашего, и помышляли, конечно, составить из себя посреди Отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением...»¹⁵.

Оце, на наш погляд, і є основна теза цього документа. Вона розкриває головну причину ліквідації козацької республіки. Остання своїми більш прогресивними формами господарювання приваблювала до себе тих переселенців, які вербувалися урядом не тільки в центральних районах Росії та України, а й за кордоном. Навіть ті пільги, що надавалися переселенцям Слов'яносербії та Новосербії, не могли утримати їх на нових землях. Людей більше приваблювали запорозькі володіння, де вже поширювалися капіталістичні відносини, існував вільний найм робочої сили, розвивалося хутірське зимівниче господарство — значно продуктивніше, ніж існуючі навколо інші форми господарства. Спробуємо дещо детальніше спинитися на його особливостях.

Чисельність запорожців, що повернулися в 1734 р. з-під влади Туреччини*, становила приблизно 10 тис. чол., не враховуючи незначної ще тоді кількості сімейних козаків і посполитих, які відразу ж по закінченні російсько-турецької війни 1735—1739 рр. почали селитись на

¹² ПСЗ.— Т. 20.— С. 191—192.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.— С. 192.

* У 1709—1734 рр. Січ (Олешківська) знаходилася на землях, підвладних тоді Кримському ханству — вассалу Туреччини.

північних землях Війська Запорозького, переважно в Самарській і Кодацькій паланках¹⁶.

До 1745 р. на території цих двох паланок налічувалося більше 25 досить великих поселень. На інших запорозьких землях за цей самий час виникло ще 5 таких поселень, не враховуючи численних хуторів і зимівників самих запорожців, кількість яких поки що невідома. В. М. Кабузан налічує на запорозьких землях в той час 11 109 душ чоловіків (без урахування кількості поселення у 25 поселеннях Кодацької і Самарської паланок), в 1760 р. їх було вже 18,8 тис. душ, у 1770 — 30,6 тис. душ і в 1775 — 54 тис. душ¹⁷. За останні 10 років кількість чоловіків у процентному відношенні збільшилася на 187,71%. Це — найвищий показник серед інших сусідніх провінцій так званої Новоросії¹⁸. Тільки в 38 курінях налічувалося 20 114 тис. козаків, а загалом, за даними В. М. Кабузана, — 72 тис. душ обох статей. А. А. Скальковський і Д. І. Яворницький вважають, що на Запоріжжі мешкало близько 100 тис. душ¹⁹.

Таким чином, заселення земель Війська Запорозького йшло досить успішно і переважно українцями з Гетьманщини, тим паче, що самі запорожці не чинили цим переселенням ніяких перепон, тому що самі були зацікавлені у вільних робочих руках, аби вони «охотно пожелали по войско быть»²⁰. У 1764 р. Самарському полковнику та іншим старшинам був висланий наказ з Коша: «Когда же малороссийским обывателям, перешедшим в дачи Войска Запорожского желание будет в тех местах остаться, то ехали б до Коша и просили в том позволения и вам посему учинить незамедлительно исполнение»²¹. На цей наказ старшина рапортувала: «...Все те люди, остаются жить и войску за те земли повинности несть желают и сами они объявляли, с тем только чтоб от своих разночинцев под коими прежде сего жили обидими не были и в подлежащей защите находились и в Кош чрез нас просили представить и обещались в Кош сами быть и просить о том»²².

Із збільшенням кількості запорожців на Січі зростає й число їхніх зимівників. Особливо це помітно з початку 50-х років, коли вони активно починають займатися землеробством. Активно впроваджував його на Запоріжжі, зокрема й шляхом власного прикладу, кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський. Ще незадовго до того чути було нарікання цариці, що землі війська пустують і залишаються дикими²³. Однак із впровадженням землеробства становище починає швидко змінюватися.

Землеробство потребувало дедалі більше робочих рук. Їх нестача, незважаючи на стрімке зростання кількості переселенців, починає відчуватися в запорозьких володіннях вже з початку 60-х років. Тому запорожці змушені були, інколи навіть силою, приводити на свої землі селян із сусідніх районів, куди їх з такими труднощами переселяв російський уряд. Як бачимо, і в цьому питанні запорожці вступають у протидію як з офіційними колами та їх політикою, так і з самими колонізаторами — поміщиками, котрі отримували тут землі²⁴.

Цікаво, що на запорозьких володіннях у 60-х — на початку 70-х років майже не виникло нових великих поселень, а ту численну

¹⁶ Кабузан В. М. Заселение Новороссии.— М., 1976.— С. 80—81.

¹⁷ Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края.— Одесса, 1850.— Ч. 1.— С. 220.

¹⁸ Кабузан В. М. Указ. соч.— С. 120—121. Табл. № 28.

¹⁹ Скальковский А. А. История Новой Сечи.— С. 29—35; Яворницький Д. И. История Запорожских казаков.— СПб., 1892.— Т. 1.— С. 195—196.

²⁰ Центр. держ. іст. арх. України, ф. 229, оп. 1, спр. 171, арк. 19 (далі — ЦДІА).

²¹ Там же, спр. 176, арк. 2.

²² Там же, арк. 4.

²³ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— К., 1917.— С. 461.

²⁴ Селянський рух на Україні.— К., 1978.— Спр. №№ 64, 56, 66.

армію вільних робочих рук, які переходили на землі війська, повністю поглинало хутірське господарство запорожців. У своїх хуторах запорожці селили цілі сім'ї, як це видно на прикладі листа козака Васюринського куріня Онуфрія Лати до Кошу від 27 грудня 1764 р., в якому він просить дозволити йому збудувати кілька хат для сімейної прислуги²⁵.

Вже в 1766 р., за підрахунками старшини Василя Чернявського, які наводить Мишецький, на Запорожжі налічувалося близько чотирьох тисяч зимівників²⁶.

На жаль, точна кількість зимівників невідома, але про те, що вони були розташовані досить густо, свідчать карти тих часів. Так, на карті, складеній десь між 1741—1770 рр., на самому прикордонні, де річки Інгул та Інгулець перетинають кордон і де річка «Меловая» впадає в Дніпро, позначені зимівники, розташовані по берегах цих річок на відстані від 2 до 5 верст один від одного. На площі в 300 кв. км їх позначено дев'ять²⁷. На іншій карті, що фіксує ситуацію на 1740 рік, на території Кодацької паланки по берегах річок Сури, Токмачки та в навколишніх ярах позначені зимівники навіть з іменами власників. На площі 100 кв. км позначено 5 зимівників, які знаходяться один від одного на відстані 2—6 верст²⁸. Ще густіше зимівники позначені на плані Олександрівської фортеці. Це — карта 1770 р., і тут на площі 12 кв. км позначено вже 10 зимівників²⁹.

Не вдалося поки що з'ясувати й питання про те, скільки в кожному із зимівників оброблялося землі, тому що, як писав російський мандрівник Василь Зуев, «всякий зажиточний запорожець засевав хлібом столько удобного к тому в долинах поля..., сколько у кого работников находилось и продолжал оное обрабатывать до тех пор, покуда обессоченная земля более плодов производит не переставала, тогда переезжал он со своим зимовником на другую реку или балку...»³⁰.

Тут не тільки розводили худобу і тримали пасіки, а й, залежно від якості землі, насаджували сади, засівали поля хлібом, займалися городництвом³¹. Така широка спеціалізація вимагала й відповідної кількості робочих рук у господарстві. В. А. Голобуцький вважав, що в зимівнику, крім господарів, було в середньому два молодики, не рахуючи жінок і дітей³². На наш погляд, така кількість робітників могла обслуговувати лише невелике господарство.

Однак поряд з такими зимівниками ми бачимо й інші, котрі давали тисячні прибутки на рік і де працювали десятки робітників. У всіх цих фермерських господарствах з наймитами складалася певна угода: на певний час з визначенням наперед твердої платні. Це видно хоча б з листа П. І. Калнишевського 1765 р. до свого племінника, де йдеться про поновлення домови з наймитами на наступний рік. На звороті цього листа вміщено розрахунки «44×7=308»³³. Зрозуміло, що 44 молодики одержували за рік по 7 крб. Плата неабияка, адже згідно з індексом цін того часу сорочка коштувала 40 коп., шаровари — 1 крб., а шапка — 80 коп. Отже, про «безсовісну експлуатацію» в даному випадку казати не можна, тому що існували й менш привабливі умови найму, наприклад, за одне тільки харчування. А професор М. Слабченко вва-

²⁵ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 171, арк. 14.

²⁶ Мишецький С. История о казаках запорожских.— М., 1847.— С. 81.

²⁷ Центр. держ. військ.-іст. арх., ф. 416, № 241.

²⁸ Там же, ВГА, № 24067.

²⁹ Там же, ф. 349, оп. 12, спр. 5032.

³⁰ Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном // Собрание сочинений за разные годы.— СПб., 1790.— С. 105—106.

³¹ Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одессщины.— 1957.— Вып. 1.— С. 21.

³² Голобуцкий В. А. Указ. соч.— С. 356.

³³ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 175, арк. 142.

жав, що для заведення власного господарства досить було і половини такого річного заробітку³⁴.

На жаль, у нас немає прямих даних і про врожайність у цих господарствах. У 1776 р. на колишніх запорозьких землях в Єлисаветградській провінції урожайність була шість сам, тобто кількість зібраного в 6 разів перевищувала кількість посіяного зерна³⁵. Німецький мандрівник Хоймарде, який дуже негативно ставився до запорожців, подорожуючи по Україні вже після ліквідації Січі, пише про 12 сам урожаю в їхніх господарствах³⁶. Якщо вважати ці два показники крайніми, то можна вважати, що врожайність була досить високою. На нашу думку, саме рільництво найбільше сприяло такому швидкому збагаченню значної частини запорожців. Рік у рік кількість заможних з числа простих козаків збільшується, і в різних описах поряд з прізвищами старшини все частіше зустрічаються прізвища простих січовиків, які в своїх хуторах використовували не тільки працю прийшлих робітників, а й свого біднішого січового товариства.

Якщо в 50-ті роки запорожцям ще не вистачало власного хліба і вони змушені були закуповувати його на Україні³⁷, то вже наприкінці 60-х років січовики не тільки повністю забезпечували власні потреби, а й вивозили зерно до Криму, в Польщу і навіть постачали російській армії³⁸. Поліпшення торговельних зв'язків Запорожжя з Кримом, Польщею, Валахією давало неабиякі прибутки. Ці зв'язки з Кримом не припинилися повністю навіть під час війни 1768—1774 рр., коли туди вивозився хліб³⁹.

Запорожжя не тільки позбулося економічної залежності від Росії, а й стало її серйозним торговельним конкурентом на півдні. Це не могло не турбувати царський уряд, який втрачав контроль над запорозькою буржуазією і добре розумів, що економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про незалежність політичну.

Слід віддати належне Катерині II, яка завчасно помітила цю загрозу традиційній колоніальній політиці, яку вона проводила на півдні імперії. Добре знаючи про величезний вплив запорожців на всю Україну, де політичні настрої людей багато в чому формувалися саме Запорожжям, уряд не міг змиритися з незалежністю останнього, яка, безсумнівно, автоматично б вела до незалежності всієї України. Потрібно було вживати якихось превентивних заходів, щоб запобігти цьому.

Спочатку царизм намагався чинити всілякі перешкоди розвитку економічних відносин на Запорожжі. Під слушним приводом з 1764 р. тут було заборонено проводити розрахунки срібною монетою⁴⁰. На кордонах та перевозах влаштовувалися митниці, де здирали потрійну плату з чумаків і просто грабували їх. Про «здиства російських драгунів» повідомляв у Кіш шафар Кодацького перевозу Федір Голуб⁴¹. Про те ж, що від козацьких земель відрізалися найродючіші і найбільш освоєні землі, нічого й говорити. «Донському войску Азовского моря,— зазначалося в одному з документів,— приморских берегов и степу, более трех сот верст без малейшей Войска Запорожского винности взято, а казаков Запорожских из тамошних рыбных ловлей и с земель согнато; також под Новую Сербию немало земли с лесами и рыбными ловлями занято, казаков же тамо сидящих зимовниками со-

³⁴ Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського і українського права.— К., 1929.— Вип. VI.— С. 235.

³⁵ Кабузан В. М. Указ. соч.— С. 112.— Табл. 21.

³⁶ Киев. старина.— 1891.— Т. 34.— С. 207.

³⁷ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 27, арк. 47—48.

³⁸ Там же, спр. 324, арк. 110.

³⁹ Голобуцкий В. А. Указ. соч.— С. 353.

⁴⁰ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 170, арк. 21.

⁴¹ Там же, спр. 135, арк. 4.

тнато...»⁴². Що це, як не яскравий приклад сумнозвісної політики «поділяй і володарюй», яка, до речі, здійснювалася не без успіху. Урядові вдалося таки порушити традиційно дружні стосунки між запорожцями й донцями та нацькувати одних на других. Це добре видно із взаємних претензій, що збереглися в архіві останнього Коша.

Однак усі ці заходи вже не могли перешкодити розвитку фермерського господарства на Січі й дедалі більшому збагаченню значної частини запорожців, які використовували набагато прогресивніші форми господарювання у своїх зимівниках. Припинити ці процеси можна було тільки грубою силою, що й було зроблено у червні 1775 р.

Таким чином, можна зробити висновок: в основі міркувань, що спричинили ліквідацію Запорозької Січі, лежали насамперед економічні та політичні причини, на яких вже ґрунтувалися й інші.

Одержано 22.03.91

Автор делает попытку доказать, что, ликвидируя Запорожскую Сечь, царское правительство руководствовалось не столько социально-классовыми или стратегическими, сколько экономическими и политическими соображениями.

⁴² Скальковский А. А. История Новой Сечи.— С. 404.

Шановні читачі!

Якщо вам несвоєчасно або зовсім не доставляють чергові номери «Українського історичного журналу», просимо скарги надсилати не до редакції, а до заст. начальника ПО «Київський головпоштамт» на адресу: 252001, Київ, 1, вул. Хрещатик, 22.